VIKIPEEDIA

Arabela keel

Arabela keel on peaaegu täielikult hääbunud Peruu põliskeel, mida kõneletakse vaid kahes külas riigi põhjaosas. Arabela kõnelejad elavad Arabela jõe ja Napo lisajõe piirkonnas.[1] Kõnelejad ise kutsuvad enda emakeelt Tapweyokwakaks ning sellele viidatakse ka kui chiripuno või chiripunu keel. Arabela keelt räägib vähem kui 50 inimest terves maailmas, kuigi etnilisse gruppi kuulub umbes 500 inimest.[1] Arabela keel on aglutineeruv ning kasutab SOV (subjekt-objekt-verb) sõnajärge.[3] Kasutusel on ladina kirjaviis.[1] Kirjaoskustase emakeelena kõnelejate seas on hinnanguliselt 10–30% ning 50–75% nende seas, kes kõnelevad arabela keelt teise keelena.[1]

Arabela keel	
Piirkonnad	Peruu
Kokku kõnelejaid	50[1]
Keelesugulus	Andi-ekvaatori suurhõimkond Andi hõimkond saparo keelkond arabela-andoa keeled[1];**arabela keel** [2]
Keelekoodid	
ISO 639-3	arl

Sisukord

Keele ja kõnelejate ajalugu

Fonoloogia
- Täishäälikud
- Kaashäälikud

Morfoloogia
- Nimisõnad
- Asesõnad
  - Subjektina
    - Iseseisvas lauseosas
    - Sõltuvas lauseosas
  - Objektina
    - Iseseisvas lauseosas
    - Sõltuvas lauseosas
- Anafoorilised asesõnad
- Demonstratiivpronoomenid
- Küsisõnad
- Eituse väljendamine
- Võrdluse moodustamine
- Põhiarvsõnad

Keele- ja kultuurinäited

Viited

Välislingid

Keele ja kõnelejate ajalugu

Arabela kuulub saparo keelkonnas arabela-andoa alagruppi.[1] Ajalooliselt kõnelesid põlisasukad saparo keeli Kirde-Peruu vihmametsades, kuid haigused ning konfliktid naaberhõimudega põhjustasid keelte hääbumise.[4] 20. sajandi alguses toimunud Amazonase kummitootmise buumi tõttu hävitati mitmeid põliskultuure, kuna uue tootmisharu jaoks oli vaja tööjõudu, kes tundis džunglit. Kui kummikoguja ei suutnud koguda piisavalt materjali, tuli teda karistada. Arvatakse, et kummibuumi ajal sai surma ligi 250 000 Peruu ning Brasiilia pärismaalast.[5] Kuna arabela keele tähtsus on vähenenud, kõneletakse selle asemel hispaania või ketšua keelt.[1] Noorema põlvkonna hulgas on rohkem hispaania keele kõnelejaid ning arabelat räägivad valdavalt eakad inimesed.[6] Kuigi Peruu põhiseaduse järgi on keel ametlik, ei ole keele hääbumine peatunud.[7] Arabelakeelset kirjandust on väga raske leida, kuna teadaolevalt on ainult valitsuse poolt väljaantud koolimaterjalid ning 1988. aastal tõlgiti Inimõiguste Üldeklaratsioon arabela keelde.[8] Kõik arabela sugulaskeeled on samuti suures hääbumisohus.[9] Lähima sugulaskeele, andoa keele viimane teadaolev kõneleja suri 1993. aastal.[10]

Fonoloogia

Arabela fonoloogiale on omane viis artikulatsioonikohta ning keeles on viis erinevat täishäälikut. Mõlemad nähtused on saparo keelkonnas tüüpilised.[11]

Täishäälikud

Kui nasaalsetele konsonantidele nagu m või n järgneb täishäälik, mitu järjestikust täishäälikut või täishäälikud, mida lahutab w või y, tuleb vokaale hääldades nasaliseerida. Näiteks [mǫnų] /monu/ (tapma). Täishäälikutel on muutuv pikkus sõltuvalt nende asukohast rõhulises silbis.[11]

Tabelist on näha vokaalide erinevaid häältusvariante.[11]

Foneem	Levinuim hääldus	Lisainfo allofoonidest		Näide	Tõlge
/a/	[a] ~ [æ]	[ɛ]	vaheldub allofooniga [æ]	/niyano/ [niyɛno] või [niyæno]	ta tuleb
		[ɔ]	silpide vahel, milles esineb u või o	/kusarowa/ [kusɔrowʌ]	veenid
		[ʌ]	lühikestes rõhuta silpides	/hiya pahamahinya/ [hiyæ pʌhamʌhinyɛ]	seal, kus tõuseb päike
		[æ]	järgneb kohe või esineb silbis pärast /i, e, š või y/	/nityanu/ [nityænu]	seljal kandma
/e/	[ɨ]	[e]	enne nasaalseid konsonante	/neenu/ [neenu]	ümber pöörama
		[ɨ]	igalpool mujal	/keroni/ [keronɨ]	sügav
/i/	[i]			/niikyaa/	valab välja
/o/	[o]			/sowaka/	sein
/u/	[uː]	[ʊ]	enne /r/	/tukuru/ [tukʊru]	palmileht
		[uː]	igalpool mujal	/nunu/ [nunu]	üle viskama, ümber lükkama

Vokaalide liigitus[11]

	Eesvokaalid	Keskvokaalid	Tagavokaalid
Kõrged vokaalid	i	ɪ	u
Keskkõrged vokaalid			o
Madalad vokaalid	a		

Kaashäälikud

Tabelis on välja toodud konsonantide liigitus[11]

	Bilabiaal ehk huulhäälik	Alveolaar ehk hambasombuhäälik	Palataal ehk kõva suulaehäälik	Velaar ehk suulaehäälik	Larüngaal ehk kõrihäälik
Sulghäälik	p	t		k ~ kw	
Frikatiiv		s	ʃ		ɦ
Nasaal	m	n			
Aproksimant	w		j		
Tremulant		r ~ ɾ			
Helitu					ʔ

Kuigi /n/ ja /r/ on selgelt eristuvad (ninyu – tulema, rinyu – hingama), ei tee enamik kõnelejaid neil vahet üksikutes morfeemides (nyuryuku või ryuryuku – muna).[11]

Morfoloogia

Nimisõnad

[12]

Arabela keeles puudub grammatiline sugu, kuid inimest kirjeldava sõna puhul võib sugu näidata sufiksi lisamisega.

- **cua niya-nu**: minu poeg
- **cua niya-tu**: minu tütar
- **nohuase-ja**: meessoost varas
- **nohuase-ru**: naissoost varas

Arabela keeles on nii mitmus kui ainsus. Mitmust moodustatakse sufiksi lisamisega ainsusele ning olenevalt sõnast varieeruvad sufiksid.

- **tia**: maja → **tiaca**: majad
- **maaji**: naine → **maajipohua**: naised
- **cusotu**: kautšukipuu (hevea) → **cusotujua**: kautšukipuud

Mõnel juhul võib mitmust moodustada sufiksi asendamise või täiesti erineva sõnatüve kasutamisega.

- **caya**: mees → **canuu**: mehed
- **maanu**: grupp → **maapue**: grupid
- **nucua**: ema → **nuhuocuaca**: emad

Mitmed sõnad on vaikimisi mitmuses ning ainsuse moodustamiseks tuleb lisada sufiks.

- **susu**: koiliblikad → **susunu**: koiliblikas
- **pueya**: inimesed / **pueyapue**: inimesed, etnilised grupid, riigid → **pueyano**: inimene

Asesõnad

[13]

Üheks omapäraks arabela keeles on keeruline pronoomenite süsteem, mis liigitab personaalpronoomenid kahte gruppi. Esimese tüübi puhul on isikuline asesõna pealauses subjekt ning kõrvallauses objekt, teisel juhul on personaalpronoomen iseseisvas lauseosas objekt, kuid kõrvallauses subjekt.

Subjektina

Sellel juhul on pealauses subjekt 1sg. Asesõnaks on *janiya*, kuid olles kõrvallauses subjekt, väljendab seda 1sg puhul *cua*.

Iseseisvas lauseosas

1sg – kaks võimalikku vormi: *janiya* või *–nijia*.

Janiya cajiriquiaani. / *Cajiriquiaa-nijia*.

[1sg. istuma-IMPERF-1R / istuma-IMPERF-1sg.]

Ma istusin. 1R tähistab mõtlevat olendit.

Sõltuvas lauseosas

Cuno maaji cua masuu-nuju-quiaa na mashaca cua ratu-nu-ra.

[DEM naine 1sg kutsuma-MUL-HAB 3sg. masato 1sg. jooma-INF-PROP]

See naine kutsub mind koguaeg masatot jooma/et ma tuleks masatot jooma. Siinkohal tuleb välja ka SOV sõnajärg "Naine mind kutsub".

Objektina

Iseseisvas lauseosas

2sg puhul tuleb enne verbi *quia* ning *quiajaniya* pärast verbi.

Cua tarajanu quia naacu-nu-taniya.

[1sg. vend 2sg. aitama-INF-TF]

Mu vend aitab sind.

Sõltuvas lauseosas

Quiajanija tuleb pärast verbi

Cua tarajanu-uri rucuane-jo-riquiaa na paje-nu-ra quiajaniya.

[1sg. vend-S jalutama-MUL-IMPF 3sg. otsima-INF-PROP 2sg.]

Mu vend jalutas, et sind otsida.

Anafoorilised asesõnad

[14]

Verbilõppu -*no* kasutatakse arabela keeles anafoorina. -*no* võib märkida kõrvallause subjekti, kui see viitab pealause objektile. Seda kasutatakse tihti vastates kellegi või millegi kohta küsimust.

*Teete quia tarajanuni? Maqueya-**no**.*

Kus on sinu vend? Ta magab.

Susucuru nuu shuriucua caji-tia-a-no riuriata-saa-quiaari piquia-suu.

[Rähn raja kõrval istuma-APL-CONT-ANA leidma-PAS-TH märg-SNF]

Rähn, kes istus raja kõrval, leiti märjana.

Demonstratiivpronoomenid

[15]

Arabela keeles on kolm erinevat näitavat asesõna.

- **noo** viitab objektile kõnelejast kaugemal, otsetõlkes "see seal" (*Maja, **noo** jati maano paniyanijia*. Ei, see ei ole, mida ma tahan.)
- **nio** viitab objektile kõneleja läheduses (*Canate **nio** shuriini?* Kes selle katki tegi?)
- **cuno** näitab kontrasti inimeste või objektide vahel (***Cuno**cuaja cua sare*. See on minu koer.)

Küsisõnad

[15]

Arabela küsisõna	Tõlge
cana/canapue (pl)	kes
casaa	mis
taa	kuidas, kui palju
taamueca	kuidas, milline
tee	kus
teje	kust
teyano	millised, kumb

Kui küsisõna on lauses subjektiks, tuleb lisada interrogatiivne sufiks **–te**.

*Cana**te** cuno pueyanoni?* Kes see inimene on?

Taa quia quiyani? Kuidas sul läheb?

Eituse väljendamine

[16]

Eitust väljendavad sufiksid lisatakse sõnatüvele. Need võivad olla olenevalt verbist

1. *-yaqui*
2.
3. *-aqui*
4.
5. *-uqui*
6.
7. *-yaquiu*
8.
9. *-aquiu*

*Casaara quia pani-**yaqui**-ya canaani?* Miks me (seda) ei taha?

*Cuaara tacate-**yaquiu**-huara.* Ära tule tagasi.

Võrdluse moodustamine

[17]

Võrdlust moodustatakse arabela keeles *socua* ning *-jiniji* abil.

*Cua tarajanu **socua** jiyaconaja janiya-**jiniji**.*

[1sg vend rohkem pikk 1sg]

Minu vend on minust pikem.

Põhiarvsõnad

[18][19]

1	nikiriyatu/ niquiriyatu
2	kaapiki/ caapiqui
3	kerahaa
4	hiuhenraka/ jiuujianaraca
5	keraate

Keele- ja kultuurinäited

Paa tari juurajashiyareeni.[20] (We are being decimated.) Meid laastatakse.

Mococori jiyanohua jianu niishijia tucuacaanuji, socua canaa supuetenaajiniji.[17] Mococorid viskasid odasid kaugele, kaugemale kui meie esivanemad.

Mococori ehk waorani ehk aucas on nimetus grupile, kes olid varem arabelalaste vaenlased.[21]

Masato ehk chicha on Lõuna-Ameerika jook, mida valmistavad Amazonases peamiselt naised. Lihtne valmistamine kätkeb endas enamasti Cassava juure närimist, kuni saadud mahl sülitatakse kaussi ning lastakse käärida.[22][23]

Mõned arabelakeelsed nimed on naistel näiteks Neeru, Posucutu, Tooricuhue, meestel Caja, Jiyacuuju, Teeto.[24]

Viited

1. Arabela (https://www.ethnologue.com/language/arl), kasutatud novembris 2013]
2. LINGUAE, keelte loend (http://www.eki.ee/knab/keelk.htm), kasutatud novembris 2013
3. http://www.native-languages.org/arabela kasutatud november 2013
4. http://www.peruecologico.com.pe/etnias_arabela.htm kasutatud november 2013
5. http://www.iquitostimes.com/enslavement.htm kasutatud november 2013
6. http://censos.inei.gob.pe/Anexos/Libro.pdf kasutatud november 2013
7. http://www.congreso.gob.pe/_ingles/CONSTITUTION_29_08_08.pdf kasutatud november 2013
8. http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=arl kasutatud november 2013
9. http://www.ethnologue.com/language/zro kasutatud november 2013
10. http://www.ethnologue.com/language/anb kasutatud november 2013
11. Rich, Furne (1963) "Studies in Peruvian Indian languages 1 Arabela Phonemes and High-level Phonology". Oklahoma ülikool. Lk 194–199
12. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 22–25
13. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 36–37, 41–42
14. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 44
15. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 45–46

16. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 60
17. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 96
18. http://www.zompist.com/same.htm kasutatud november 2013
19. http://www.native-languages.org/numbers/arabela_numbers.htm kasutatud november 2013
20. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 53
21. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 642
22. Masato Venezuelast http://www.lachuleta.net/dic/index.php?a=term&d=21&itemid=2&option=com_diccionario&t=197 kasutatud november 2013
23. Achuaride filmi kodulehekülg http://www.achuarmovie.org/en/achuar.html kasutatud november 2013
24. Rich, Rolland (1999). Arabela- hispaania sõnaraamat. Verano Lingvistikainstituut, Lima. Lk 573

Välislingid

- Kõik SIL-i andmebaasi andmed (http://www-01.sil.org/americas/peru/show_pubs.asp?pubs=biblio&code=arl&Lang=eng/)
- Keelenäide (http://globalrecordings.net/en/program/C23651/)
- AIDESEP-i kodulehekülg (http://www.aidesep.org.pe/)
- Dokumentaalfilm "Amazonia, masato o petroli" (http://www.global1.youth-leader.org/2011/10/amazonia-masato-o-petroleo-a-powerful-documentary/)

Pärit leheküljelt "https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Arabela_keel&oldid=5496596"

Selle lehekülje viimane muutmine: 13:57, 26. november 2019.

Tekst on kasutatav vastavalt Creative Commonsi litsentsile "Autorile viitamine + jagamine samadel tingimustel"; sellele võivad lisanduda täiendavad tingimused. Täpsemalt vaata Wikimedia kasutamistingimustest.